

[मुक्तौ ज्ञानविकासः शाश्वतः]

131. बुद्धेर्योऽसौ विकासः कबलितनिखिलोपस्कृतब्रह्मतत्त्वः
स प्राक् चेन्नित्यमुक्तिः न यदि कथमसौ नश्वरत्वं न गच्छेत् ।
मैवं प्रध्वंसवत् ते स खलु मम तथा शौनकाद्युक्तनीत्या
शान्ताशेषापराधे न च भवति पुनस्तत्र सङ्कोचहेतुः ॥ ६१ ॥

‘जीवसंज्ञेऽन्तरात्मान्यः’ (म.सू.12-13) इत्यादि च पश्यतामत्रान्तरात्मा जीव एव युक्त इति स्पष्टं भायात् । जीवस्याप्यङ्गुष्ठमात्रत्वम् ‘अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः’ (श्व. 5-8) इत्यत्र श्रुतम् । इषीकायाः मुञ्जेन संबन्धः कीदृशसूक्ष्माँ गहन इति सस्यजीवविज्ञानिन् एव जानीयुः । अतः उक्तान्तिः ब्रह्मविदोऽप्यनिवार्या । अब्रह्मविदः क्लिशयेयुर्भृशम्; ब्रह्मविदस्तु न क्लिशयेयुरित्येव विशेषः । उक्तवाक्ये ‘धैर्येण’ इति पदमिदं सूचयति । अत एव ‘समाना चासृत्युपक्रमात्’ (ब.सू.4-2-7) इति शारीरं त्यजतामुत्तरगतिषु वैषम्यसत्त्वेऽपि शरीरादुक्तनित्समानेत्याह सूत्रकारः । गतिविषये तु पिण्डाण्डब्रह्माण्डविज्ञानैव निर्णयः । अतः केवलैर्वचनैः; चकारुकारादिभिर्वा न कोऽप्यर्थस्साधीयानित्यवधेयम् ॥ ६० ॥

गत्यनन्तरं प्राप्तिर्विचार्यते—बुद्धेरित्यादिना । प्राप्तिर्नाम ब्रह्मप्राप्तिः । सैव मुक्तिः । सा च निशेषविद्यानिवृत्या संपूर्णज्ञानविकासरूपा । तस्या असंभवमाशङ्कोते=कबलितनिखिलोपस्कृतब्रह्मतत्त्वः बुद्धेः योऽसौ विकासः, सः प्राक् चेत्=प्रागप्यासीत्, न नूतन इति चेत्, तर्हि नित्यमुक्तिः=मुक्तिः नित्या स्यात्=संसारावस्थायामपि स्यात् । न यदि, असौ नश्वरत्वम्=नाशम् कथं न गच्छेत्? इत्यन्वयः। मुक्तिशब्दार्थः कः? सकलदुरितनिवृत्तिः । अनया च किं भविष्यति? संपूर्णधर्मभूतज्ञानविकासः । अनेन च को लाभः? कथं पुरुषार्थत्वमस्य? इति प्रश्ने—परिपूर्णतया ब्रह्मानुभवरूपः सः । ब्रह्मणश्चानन्तान्तमयत्वात्=निरतिशयानन्दानुभवरूपत्वान्मुक्तेः परमपुरुषार्थत्वमुच्यते ॥

ब्रह्मणि परिपूर्णत्वं नाम सकलगुणविभूतिविग्रहविशिष्टत्वम् । धर्मभूतज्ञानस्य सङ्कोचनिवृत्तौ, तस्य सर्वविषयकत्वं सहजम् । तथाच—कबलितम्=विषयीकृतम्, निखिलैः विशेषैः उपस्कृतम्=विशिष्टम् ब्रह्मतत्त्वम्=येन, तादृशः योऽसौ विकासः, अयं पूर्वमेवासीत्, उत नूतनतया आगतः। आद्ये, तस्यैव मुक्तिपदार्थत्वेन, तस्य पूर्वमेव सत्त्वात् मुक्तिर्नित्या स्यात्=कस्यापि बन्ध एव न स्यात् । स तु अनुभवविरुद्धः । द्वितीये पक्षे नूतनतया उत्पन्नत्वे, अनित्यत्वमनिवार्यम्, ‘जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः’ इति न्यायात् । इत्याक्षेपं निराकरोति—मैवमिति । कथं तर्हि परिहारः? इत्यत्र—ते=तव मते प्रध्वंसवत्=प्रध्वंसाभावत्, स खलु=विकासः, मम शौनकाद्युक्तनीत्या तथा=नित्यः इत्यर्थः । ‘यथा न क्रियते ज्योत्स्ना मलप्रक्षाळनान्मणे: । दोषप्रहाणान् ज्ञानमात्मनः क्रियते तथा ॥ यथोदपानकरणात् क्रियते न जलाम्बरम् । सदेव नीयते व्यक्तिमसतःसम्भवःकुतः ॥ तथा हेयगुणध्वंसादवबोधादयो गुणाः । प्रकाश्यन्ते न जन्यन्ते नित्या एवात्मनो हि ते ॥ (विष्णुधर्म.104-55,56,57) इति शौनकोक्ता नीतिः । प्रध्वंसाभावस्य

उत्पत्त्यङ्गीकारेऽपि नाशः यथा नाङ्गीक्रियते, तथैव विकासस्य जन्यत्वेऽपि संकोचनिवृत्तिरूपत्वात्, सहजत्वाच्च नित्यत्वमविरुद्धमेव । उत्पत्तमपि न नशयतीत्यभावस्यैव नियमः, न तु भावस्येति चेत्, अभावस्य भावान्तर-रूपत्वं वदतामस्माकं विकासस्याप्य भावरूपत्वात्, उत्पत्तिमत्तेऽपि नित्यत्वं तस्यावशादेव सिद्ध्यति । सङ्कोचस्य निवृत्तिः—नाशः विकासरूपः, नातिरिक्तः । अतस्तस्य जन्यत्वेऽपि सङ्कोचनिवृत्तिरूपत्वात्, नाशाभावस्सङ्गच्छते । प्रसरणस्वभावस्य वस्तुनः दीपप्रभादेः प्रसरणं खलु स्वभावः, अप्रसरणम्=सङ्कोचस्तु कुड्याद्यावरणौपाधिकः । तद्वृत् प्रकृते धर्मभूतं ज्ञानं प्रसरणशीलम् । संकोचस्तु कर्मकृतः । कर्मणां नाशे स्वयमेव प्रसरति ज्ञानम् । प्रसरणाप्रसरणे एव विकाससङ्कोचौ । अतश्च विकासस्यागन्तुकत्वेऽपि, तस्यैव स्वाभाविकत्वात्, स्वाभाविकस्य च निवृत्ययोगात् विकासो नापगच्छति ॥

उक्तर्थे महातां संवादं प्रदर्शयति—शौनकाद्युक्तनीत्येति । प्रदर्शित एवायं न्यायः पूर्वमेव (श्लो.54) ‘यथा न क्रियते ज्योत्स्ना’ इत्यादिना । नन्वेवं यद्यागन्तुकधर्माङ्गीकारमात्रेण धर्मिणो नित्यत्वे न कपि हनिः, तर्हि एतादृशविकासस्यानित्यत्वेऽपि धर्मभूतज्ञानस्य नित्यत्वसंरक्षणात् विकासोऽनित्योऽप्यस्त्वत्याक्षेपे, समाधानमाह—शान्तेत्यादि । शान्ताः=निवृत्ताः अशेषाः=समस्ताः अपराधाः=कर्माणि यस्य । तादृशे मुक्ते, तत्र=धर्मभूतज्ञाने पुनःसङ्कोच्यहेतुः न च=नैव भवति । अतो विकासः शाश्वतोऽवतिष्ठते । धर्मभूतज्ञानस्य कथञ्चनित्यत्वसाधनमेव न पुरुषार्थेऽस्माकम्, तस्य संसारदशायामपि समानत्वात् । आत्म-स्वरूपवत् प्रत्यक्त्वाभावेन अस्य स्वतःपुरुषार्थरूपत्वाभावात् । आत्मस्वरूपस्य निरतिशयानन्दरूपत्वाद्ब्रितादृशस्वरूपाविर्भावस्यैव पुरुषार्थत्वं वर्णनीयम् । परं त्विदमपि कैवल्ये पर्यवसितं भवेत् । अत एव धर्मभूतज्ञानविकासमात्रस्यापि न परमपुरुषार्थत्वम् । किन्तु अनवधिकातिशयानन्दस्वरूपस्य परमात्मनः संपूर्णविषयीकरणादेव तस्य परमपुरुषार्थरूपमुक्तिपदवाच्यत्वं ह्युपक्रम एव ‘कबलितनिखिलोपस्कृतब्रह्म-तत्त्वः’ इत्येन प्रादर्शि । अत एव भगवद्रामानुजैः नानाविधवादिसंमतमोक्षस्वरूपमनूद्य—‘त्रयन्तनिष्णातास्तु’ इत्युपक्रम्य ‘अविद्योच्छेदपूर्वकस्वाभाविकपरमात्मानुभवमेव मोक्षमाचक्षते’ (श्री.भा.1-2-12) इत्यन्वग्राहि । आत्मनोऽनुत्तेऽपि तदीयं ज्ञानम् ‘स चानन्त्याय कल्पते’ इत्युक्त्या मुक्तिकाले संपूर्णं प्रसृतं परमात्मज्ञानवदेव सर्वविषयकम् । एवं स्वरूपतोऽनुत्पत्याङ्गीकारात् ‘अहुष्टमात्रो रवितुल्यरूपस्सङ्कल्पाहङ्कारसमन्वितो यः । बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव ह्याग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः॥’ (श्ले.5-8) ‘वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवस्स विज्ञेयः’ (श्ले.5-10) इत्यादिश्चितोनां स्वार्थबोधकत्वनिर्वाहिः । आराग्रमात्रः=आरः=रथावयवचक्रस्यैकदेशः । तस्याप्यग्रम्=तदेकदेशः । वालस्याग्रम्=अवयविन एकदेशः । तस्यापि शतधा-कल्पितो यो भागः=अत्यन्ताल्पपरिमाणकः=अणुरित्यर्थः । ‘वालाग्रम्’ इति ‘गुज्ञा’दिवत् अतिसूक्ष्म-परिमाणविशेषस्य संज्ञेति केचित् । इदं चाणुत्वं न भौतिकवस्तुपरिमाणसदृशमित्यादि च पूर्वमेवोक्तम् (श्लो.22) । अणोरपि जीवस्य मुक्तो ‘सर्वं ह पश्यः पश्यति’ (छां.7-26-2) इति सर्वज्ञत्ववर्णनमपि सङ्गच्छते । एभिस्सह—‘धीर्नित्या’ (श्लो.4) इत्यस्याप्यनुसन्धानेन बहुयः समस्याः परिहियेरन् ॥ अथैतावतापि उत्पन्नस्य भावस्यानित्यत्वनियमात्, विकासस्यानित्यत्वापत्तिः कथं वायते? इति चेत्, ध्वंसस्य नित्यत्वसंरक्षणार्थं यथा वा भावत्वे सतीति विशेषणं दीयते, तथैवात्रापि एतद्बिन्नत्वमपि

विशेषणीक्रियताम् । ‘एवं परिष्करणं दोषाच्छादनरूपं किल’ इति यदि मनःसंकुचति, तर्हि ‘तद्विनित्यम्’ मास्तु, द्रव्यते सतीति विशेषणं दीयताम् । विकासस्याद्रव्यत्वात्, तस्य व्यावृत्तिः । न च विकासस्यानित्यत्वे तद्विशिष्टस्य धर्मभूतज्ञानस्यानित्यत्वं स्यादिति शंक्यम्; इष्टापत्तेः । अत एव किल जीवस्य सृज्यत्ववादः द्वन्द्वचित् । ‘स्वर्गी नष्टः’ इत्यादिवत् सर्वेषामपि मते एतादृशानित्यत्वस्यादोषत्वात् । आकाशस्य स्वरूपतो नित्यत्वेऽपि, घटाकाशसंयोगस्यानित्यत्वात्, तद्विशिष्टत्वेन रूपेणाकाशस्यानित्यत्वेऽपि आकाशस्यानित्यत्व-प्रसक्तिर्न हि भवति । अतो धर्मभूतज्ञानस्य स्वरूपतो नित्यत्वे, विकासस्यागन्तुकवेऽपि न कापि हानिरिति । सांख्यसंमतसत्कार्यवादस्य सिद्धान्तसम्मतसत्कार्यवादस्य च तारतम्यपरिशीलनं द्रष्टव्यम् (जड.24) । अतो विकासस्यावस्थारूपत्वमावश्यकम् । अस्य सदा सत्त्ववादः, घटत्वावस्थापि पूर्वमेव सती कारक-व्यापारैरभिव्यज्यत इति वादतुल्यस्यात् । एवज्ञ विकासोऽपि द्रव्यं स्यात् । न चेष्टापत्तिः; तस्य ज्ञानधर्मत्वानपायात् । अधिकमग्रे । ‘स चानन्त्याय कल्पते’ (शे.5-10) इति श्रुतिरपि विकासस्यागन्तुकत्वे स्वरसा । किं बहुना? ब्रह्मणोऽपि विशिष्टरूपेण कार्यत्वस्य कारणत्वस्य च पूर्वमेवोपपादितत्वात् (जड.16) ‘शास्त्रप्रथितमजहतां कोऽपराधोऽतिरिक्तः’ (नाय.26) इति न्यायोऽत्रापि स्मरणीयः । अन्ततः ‘धीर्नित्या यस्य पद्मे’ इत्यत्रोक्तमवधेयम् ॥

एवज्ञैतादृशस्य परमपुरुषार्थभूतस्य विकासस्यानित्यत्वं कथं संभवि? प्रकाशात्मकस्य ज्ञानस्य प्रसरणं हि स्वभावः । तस्य संसारदशायां कर्मणा प्रतिबन्धात् तत् संकुचितमासीत् । पुनस्तादृशकर्मसंबन्धस्याभावात् कदापि स्वाभाविकस्य प्रसरणस्य न भङ्गप्रसंगः । अत्र सर्वत्रापि ‘वचन’अन्वेषणापेक्षया विज्ञान-न्वेषणमेव वरम् । ‘वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः’ (महाना.10-6) इति हि वक्ति श्रुतिः । ज्ञानावस्थान्या, विज्ञानावस्था चान्या । ज्ञानावस्थापि सुषुप्तिवदेकरीत्या निस्संबोधरूपा—‘न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम्’ (बृ.6-3-21) ‘केन कं पश्येतेन कं विजानीयात्’ (बृ.4-4-1) ‘येनदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्’ (बृ.4-4-14) इति हि वदति श्रुतिः । अतः ज्ञानावस्थायाःपरिशीलनं विज्ञानेन कृतं चेत् ‘वेदान्त-विज्ञानसुनिश्चितार्थाः’ इत्यर्थस्य सिद्धिः । वचनानि ‘परोक्षप्रिया इव हि देवाः’ इति न्यायेन कदाचिद्विरुद्धमर्थं प्रदर्शयियुपरि । विज्ञानं तु कदापि न तथा । इदानीन्तनसिद्धान्तभेदादीनां व्याख्यानभेद एव प्रायो मूलकारणम् । अतश्च विज्ञानदृष्ट्यैवापुनरावृत्तिसिद्ध्यति । किं तद्विज्ञानमिति चेत्, प्रयते कथश्चिदुत्तरदानाय समये ॥

(०-१५) केचित्, धर्मभूतज्ञानं स्वतः सदा सर्वगतमेव, विभुत्वात् । कर्मणः प्रतिबन्धकत्वात्, संसारदशायां नानुभूयते । मुक्तौ प्रतिबन्धकनिवृत्त्याऽनुभूयत इत्याहुः—तत्र युक्तम्—धर्मभूतज्ञानस्य विभुत्वे प्रमाणाभावात् । धर्मभूतज्ञानस्य द्रव्यत्वात्, तद्वर्मभूतौ सङ्कोचविकासौ तदवस्थारूपावेव । आगन्तुकापृथक्सिद्धधर्मत्वं हि अवस्थायाः लक्षणम् । अतः सङ्कोचविकासयोरागन्तुकत्वमनिवार्यमिति विकासस्य नित्यत्वं न युज्यते । आगन्तुकत्वेऽपि नित्यत्वं पूर्वोक्तयुक्त्यैव वर्णनीयमिति । न च मास्तु विकासः अवस्था, सः स्वरूप एव । अथवा विभुत्वमेव तस्य स्वरूपम् । तस्य च परिमाणरूपत्वात् दोष इति वाच्यम्, विकासस्य धर्मत्वेनैव लोके दर्शनात्, तस्य स्वरूपत्वासंभवात् । न च कुसुमादौ विकासस्यावस्थारूपत्वेऽपि, धर्मभूतज्ञानस्य विकासः

विभुत्वमेव, एतच्च नित्यमेवेति वाच्यम्, एवं सति आत्माधिकरणभाष्यविरोधप्रसङ्गात् । ननु वस्तुतत्त्वानुगुणं हि वचनं नेयमिति चेत् । सत्यम् । परं तु संसारावस्थायामपि व्यक्तिभेदेन, एकस्यापि वयोभेदेन च ज्ञानस्वरूपस्य निरूपणीयत्वे संकोचविकासमन्तरा निरूपयितुमशक्यत्वात् संकोचविकासावावश्यकौ । अधिकमग्रे (बुद्धि.7) वक्ष्यामः । ननु विकासः यदि द्रव्यवर्धमः, तर्हि सः अद्रव्ये कुत्रान्तर्भूत इति चेत्; वक्ष्याम इदमप्यद्रव्यसरे । अन्ततः ‘धीर्नित्या’ इत्यादिश्लोक (4) व्याख्या द्रष्टव्या ॥

अस्तु सर्वमिदम् । इयं समस्या प्रथमं परिहियताम्—परमपुरुषार्थभूतो ब्रह्मानुभवो नाम कः? 1) ब्रह्मविषयकानुभवः? 2) उत ब्रह्मानन्दानुभवः? 3) उत ब्रह्मानन्दसदृशानन्दानुभवः? 4) ब्रह्मभाव एव वा पुरुषार्थः? सन्त्येवंविधानि वचनानि, इतोऽन्यविधानि च बहूनि ॥

1) आद्ये पक्षे सोऽपि कीदृशः? ब्रह्मविषयकं दर्शनमात्रं ब्रह्मानुभवः? उत ‘राज्यानुभवः’ इत्यादिवत् तदधीननानाविधभोगातिशयः? प्रथमस्य कथं परमपुरुषार्थत्वम्? यथा वा संजयो वक्ति—‘तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यन्दुतं हरेः । विस्मयो मे महान् राजन् हृष्णामि च पुनःपुनः’ ॥ (गी.18-77) इति । अत्यन्दुतविश्वरूपसंदर्शनवत्, ब्रह्मदर्शनेन विस्मयः, हर्षो वा यद्यपि भवेत् । परन्तु, तस्य परमपुरुषार्थत्वं कथम्? चन्द्रादिदर्शनेन जायमानाहादतुल्यः, ततोऽप्यतिशयितो वा सः । चन्द्रादिदर्शन इव ब्रह्मणोऽस्माकं च न कक्षन् संबन्धः । द्वितीयवस्तुदर्शनं हि तत् । ‘योऽन्नं देवतामुपास्ते, अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति, न स वेद अकृत्स्नो ह्येषः ।’ (बृ.3-4-10) इति तादृशब्रह्मदर्शनस्यापुरुषार्थरूपत्वं कथ्यते । प्रत्युत—‘यथा पशुरेवं स देवानाम्’ (बृ.3-4-10) इति अयमन्यत्वदर्शी गवाश्चादिवत् अन्येषां भोगसाधनं भवतीत्युच्यते । तस्य कथं परमपुरुषार्थत्वम्? न च भगवद्बोगसाधनत्वान्मुक्तस्य न दोषत्वम्, अन्यदेवाधीनत्वस्यैव दोषत्वादिति वाच्यम्, ‘यथा पशुः’ ‘न स वेद’ इति च तत्स्थितेर्निन्दितत्वात् ॥

अस्तु तर्हि नानाविधभोगातिशयभाक्त्वरूपः कल्पः । राजकुमारन्यायोऽपीदानीमनुकूलः । राजो राज्यभारादिप्रयुक्तो भारोऽनिवार्यः, राजकुमारस्य तु केवलभोगमात्रमिति ब्रह्मप्राप्तक्षधीननिरतिशयभोगरूपत्वात् सैव हि परमपुरुषार्थः श्रीवैष्णवानाम् । सेवाया अपुरुषार्थत्वादिकमग्रे (श्लोक.64) समाधीयते । भक्तिसिद्धान्ते हि सन्ति भक्तौ पर्वभेदाः—दासभक्तिरारंभपर्वणि, राजभृत्यवत् सर्वजगत्रभुः किल सः । पितृपुत्रभावतुल्या आत्मीयप्रीतिरूपा द्वितीयपर्वणि । सर्वेषामपि जनकः किल परमात्मा । ‘पिता नः’ (ऋ.सं.10-81-0) (तै.सं.4-6-0) इति श्रुतिरपि । ‘आत्मा वै पुत्रनामासि’ इति खलु पितृपुत्रयोरात्मीयभावः । अस्ति हि जीवपरमात्मनोरंशांशिभावः । नैव राजभृत्ययोः । तयोस्तु स्वस्वामिभावः स तु सर्वेश्वरस्य सर्वत्र समानः । पितृपुत्रयोस्तु स्वस्वामिभावेन सहातिरिक्तोऽपि निकटसम्बन्धः । प्रेमभक्तिः सतीपतिभावप्रयुक्ता तृतीयपर्वणि । इयमेव मधुरभक्तिरित्युच्यते । पितृपुत्रभावापेक्षया सतीपतिभावः खलु गाढः—‘अर्धो वा एष आत्मनो यः पत्नी’ इति हि श्रुतिः । ‘एकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत् ... पतिश्च पत्नी चाभवत्’ (बृ.1-4-3) इति च । अत एव पत्न्याः ‘द्वितीया’ इत्येव नाम । ‘तद्वया प्रियया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम्,

एवमेव प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाहौं किञ्चन वेद नान्तरम्' (बृ.6-3-21) इति परमात्मना संपरिष्वक्तस्य=आविष्टस्य=परमात्मनि लीनस्या बाह्यप्रज्ञाभाव उच्यते । एतदवस्थायाः कथं परमपुरुषार्थत्वमिति तु न शङ्क्यम्, उदाहृतं हि वाक्यं सुषुप्तिविषयम् । सौषुप्तिकलयस्यैव तादृशसुखरूपत्वे मुक्तिकालिकलयस्य स्वरूपं किमु वक्तव्यम् । अस्य चाविभागाधिकरणसिद्धत्वात् परमपुरुषार्थत्वम् । एतादृशात्मविस्मरणकार्यविभाग एवान्तिमसोपानम् । इदमेव भक्तेः अन्तिमकाष्ठारूपम् । अत एव भक्तिसिद्धान्तिनां भक्तिः पञ्चमपुरुषार्थ उच्यते । पितृपुत्रभावे जीवपरमात्मनोरंशांशिभावेऽपि, कियानंशो जीवः? इत्यस्पष्टत्वात्, महासागरस्य बिन्दुवत्स्यात् जीवः । अत एवात्र प्रीत्यैकतानुभव एव, नास्त्यविभागानुभवः । 'यथा सुदीप्तात्पावकाद्विसुलिङ्गाः' (मु.2-1-1) इति महतोऽनेः विसुलिङ्गतुल्योऽयं जीव इति वक्ति श्रुतिः । पतिपली भावे तु 'अर्धाशरूपा पत्नी' इति खलु वेदविज्ञानिनः । यथा सती पतिप्रीत्यर्थमेव सर्वं करोति, तथा मुक्तोऽपि जीवः निःस्वार्थपरमात्मकैङ्कर्यासक्तः, तेन सन्तुष्ट्वन्तं परमात्मानं पश्यन् आनन्दं अनुभवतीति मुक्तेः परमपुरुषार्थत्वं युज्यते । एवं कदाचित्सशरीरत्वम्, कदाचित्तु 'न बाहौं किञ्चन वेद नान्तरम्' इत्येतादृशानुभवोऽपि । उभयत्र मुक्तस्येच्छैव नियामिका ॥

न च क्रीडासक्तानां बालानामयं पुरुषार्थस्यात्, न तु प्रौढमतीनामिति मन्तव्यम्; यतो भगवान् बादरायण एव मुक्तौ जीवानां शरीरमस्ति, न वा? इति विचार्य, 'उभयविधं बादरायणः' (ब्र.सू.4-4-12) इति पक्षद्वयमपि संमतमित्याह । शरीरसद्वावप्देषो किमर्थं तच्छरीरम्? इति प्रश्ने, परमात्मनः सन्तोषहेतुभूतविहारार्थमिति 'जक्षन् क्रीडन् रममाणः' इत्यादिश्रुतिभिरुच्यते । अतो नानाविधसेवारुचिरेव मुक्तिरिति भवतु शरीरसद्वावकल्प इति चेत्—अस्त्वेतत् । इतः परावरमुक्तिभेदकल्पनमेव वरमिति चेत् ॥

हन्त! त्वं वश्चितो वत्स! निर्विशेषात्मवादिभिः । सविशेषं ब्रह्म नूनं न मुक्तौ भेदसंभवः ॥

किञ्चन्निरीक्ष्यतां सर्वं स्पष्टमग्रे भविष्यति । क्रमशङ्क्व विलीयेरन् समस्याः स्वयमेव हि ॥

अस्त्वदं सर्वम्! इदं पुनः पृच्छते—शरीरहितामवस्थामयाह हि भगवान् बादरायणः । साऽवस्था कीदृशी? तदा कीदृशी सेवा? कथं वा तिष्ठति मुक्तः? इति वक्तव्यम् । केवलं स्वस्वरूपेणावतिष्ठते इति चेत्, कैवल्यतुल्यायाः तत्स्थितेः निरतिशयपुरुषार्थत्वं कथमित्युच्यताम् । 'परब्रह्मानुभवैकस्वभावस्य' इति श्रीभाष्यवचनात्, ब्रह्मानुभवः जीवस्वरूपान्तर्गत इति, अस्ति तदानीमपि ब्रह्मानुभव इति चेत्, तर्हि कैवल्यमपुरुषार्थः कथम्? जीवस्वरूपस्यैव परब्रह्मानुभवस्वरूपत्वात् । कैवल्यस्य च स्वरूपानुभवरूपत्वात् । तर्हयं प्रथमः कल्प एवेति दोषोऽपि स एव भविष्यति । अतः प्रथमः पक्षः न विचारसहः॥

2) ब्रह्मानुभवः=ब्रह्मानन्दानुभवः इत्यस्तु द्वितीयपक्षाभिप्राय इति चेत्; अत्रापि विवरणं देयम् । ब्रह्मणः योऽयं निरतिशय आनन्दः, स कथमन्येनात्मनानुभवितुं शक्येत्? धर्मभूतज्ञानस्य संपूर्णतया विकसितत्वात्, तेन विषयीक्रियते ब्रह्मानन्दोऽपीति चेत्, तथापि स आनन्दः आत्मीयः कथं स्यात् । तादृशानन्दपरिचयमात्रं स्यात् । ब्रह्मसूत्रकारोऽपि 'भोगमात्रसाम्यलिङ्गाद्य' (ब्र.सू.4-4-21) इति मुक्तानन्दस्य ब्रह्मानन्दसाम्यमेवाह, न तु ब्रह्मानन्दस्यानेनानुभवम्, अन्यस्यानन्दः अन्येन कथमनुभूयेत्? ॥

3) अस्तु तर्हि तृतीयः पक्षः—ब्रह्मानन्दसदृशानन्दानुभव एव पुरुषार्थ इति चेत्, तर्हि कैवल्यस्यास्य च को विशेषः? कैवल्यं हि विशुद्धस्वरूपानुभव एव। यद्यपि योगमतसंमतैकवल्यापेक्षया स्याद्विशेषः। तैः मुक्तौ ब्रह्मानन्दानुभवानङ्गीकारात्। सिद्धान्ते जीवस्य परमात्मशरीरत्वाङ्गीकारात्, जीवस्वरूपानुभवे परमात्मनोऽपि भानमनिवार्यम्। परं त्विदं भानं जीवस्वरूपभानन्यभूतम्। अतः कैवल्यं न केवलजीवस्य स्वरूपानुभवरूपम्। अथापि भोगसाम्यस्यैवाङ्गीकारात् जीवस्वरूपान्तर्गतत्वेनैव परमात्मानुभवस्य वक्तव्यत्वेन कैवल्यतौल्यमनिवार्यमेव। तथा च ब्रह्मानुभवोऽपि नास्ति, ब्रह्मानन्दानुभवोऽपि नास्ति, किन्तु ब्रह्मानन्दतुल्यानन्दानुभव एव मोक्ष इत्यायातम्। नेदानीमपि निर्वृतिः। अयं चोक्तो ब्रह्मानन्दः ब्रह्मणो धर्मभूतः। धर्मिस्वरूपमयान्दस्वरूपमेव खलु। तादृशस्वरूपानन्दे मुक्तस्य नास्तीति आयातं तारतम्यं मुक्तौ। न च भोगसाम्यमेव सूक्तेकम्। किं कुर्म इति वाच्यम्, ब्रह्मणो भोगे तदीयस्वरूपानन्दोऽपि खलु मिलितः। ततश्च तदंशाननुभवात् ब्रह्मानन्दतुल्यानन्दानुभवोऽपि न स्यादेव। तथा च ‘गजः पिणीलिकायितः’ इतिवत् ‘ब्रह्मानुभवो मोक्षः’ इति वाञ्छिलासमात्रम्। अतोऽस्यापि परमपुरुषार्थरूपत्वं न भवत्येव, ब्रह्मणोऽप्राधान्यात्॥

ननु तर्हि भूतावेशन्यायेन स्वरूपमाविश्य तत्स्वरूपानन्दमपि मुक्तात्मानुभवतीति नवीनवेदान्तिनां पक्ष एव श्रेयानिति चेत्, तत्रापि विचारयामः। ‘भूतावेशः’ इत्यस्यार्थः कः? लोके हि भूताविष्टा जनाः बहु भुज्ञते, बद्धसाध्यमपि कुर्वन्तीत्यादि दृष्टम्। तद्विदिति चेत्, तदानीं जीवो मृतप्राय एव जायते। ऐक्यमेवानुभवन्ति जनाः। तादृशो लय इति चेत्, तर्हि जीवनाशोऽपर्वर्गः स्यात्। न नाशः, तिष्ठत्येव सोऽपीति चेत्, एतादृशमैक्यमेव परस्यापि संमतमिति अपसिद्धान्ते पर्यवसानं स्यादस्माकम्॥

4) अस्तु ब्रह्मावापत्तिरूपश्चतुर्थः पक्ष इति चेत्, ‘ब्रह्माव’पदस्यार्थः कः? ब्रह्मगतासाधारणधर्मे यद्यर्थः, तदा ब्रह्मानन्दसदृशानन्दानुभव एव विश्रान्त्या, पूर्वोक्तपक्षादविशेष एव। ब्रह्मावो यदि ब्रह्मत्वम्, तर्हीपसिद्धान्तः। अतः ‘कबलितनिखिलोपस्कृतब्रह्मतत्त्वः’ इत्येतदाडम्बरमात्रमिति चेत्—अत्रोच्यते—

महांस्तु विषयोऽयं हि ज्ञानिनामप्यगोचरः। कथं वा बोधयेऽहं त्वां साहाय्ये ह्यस्ति स प्रभुः॥
पूर्वग्रहादिकं त्यक्त्वाहकारं चैव दूरतः। गुरुन् सर्वाश्च संस्मृत्य त्वर्थं चिन्तय केवलम्॥

‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते’ इत्यादिना हि जगज्जन्मादिकारणत्वम् ब्रह्मणोऽभिधीयते। तत्र ‘यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति’ इति कारणावस्थाप्राप्तिरूपो लयः चेतनानां सुषुप्तेराश्य मोक्षपर्यन्त एव विवक्षितः। ‘अभिः’ ‘सं’ इत्युपसर्गार्थां ‘विशन्ति’ इत्युक्तः प्रवेशः लय एव। ‘तत्त्वेन प्रवेष्टुम्’ (गा.11-4) ‘विशते तदनन्तरम्’ (गी.18-55) इत्यादौ प्रवेशस्य मोक्षरूपतयैव प्रसिद्धे। सुषुप्तेरपि लयरूपत्वम् ‘स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते’ इत्यादौ स्पष्टम्। एवं मूर्च्छा मरणं च परमात्मनि लयरूपमेवेति लयेऽपि तारतम्यं वरते। सुषुप्तिः कक्षन् लयश्चेत्, मूर्च्छामरणयोः ततोऽपि गाढतरत्वम्, मोक्षस्य गाढतमत्वं च दृष्टव्यम्। अत एव ‘आत्मेति तूपगच्छन्ति’ (ब्र.सू.4-1-3) ‘अविभागेन दृष्टत्वात्’ (ब्र.सू.4-4-4) इति सूत्राभ्याम् अन्यत्वेनोपासनं फलं(मोक्षं) च निरस्यानन्यत्वेनैवोपासनफलयोः

[मुक्तस्य देहसदसद्वाविचारः]

132. मुक्तौ देहाद्यभावे मुकुलितविषयो जक्षदादिप्रवादः
तत्पत्त्वे चाशरीरश्रुतिविहतिरतः का चिकित्सेति चेन्न ।

स्वरूपं विचार्य निरधारि । एवञ्चानन्यत्वे सति ब्रह्मानुभवे, ब्रह्मानन्दानुभवस्याप्यत एव स्वयं प्राप्तत्वेन, न ब्रह्मानन्दानुभवदर्शनम् मुक्तस्य, किन्तु ब्रह्मानुभवश्वेति मुक्तेर्निरतिशयपुरुषार्थरूपत्वम् ॥

ननु तर्हि संकल्पाद्यधिकरणानां का गतिः? परमात्मनाऽविभागेनावस्थितस्य पृथक्त्वानुभवस्यासंभवात् प्रत्येकं सङ्कल्पादीनामप्यप्रसक्तेरिति चेत्; यावत्पर्यन्तं मुक्तात्मविषये, 'मुक्तः किं कुर्यात्?' 'कथं तिष्ठेत्?' इत्यादिप्रश्नास्मुद्भवन्ति, उत्तरं च कृपालुभिर्गुरुभिरवश्यं वक्तव्यं भवति, तावत्पर्यन्तं त्रिपुट्या अवर्जनीयत्वेन, तादृशप्रश्नानामुत्तराणाञ्चावश्यकत्वात् । ब्रह्मसूत्रचनैव त्रिपुटीरूपा—कर्ता, करणम्, कर्मेति त्रिपुटीमन्तरा कस्यापि व्यवहारस्यासंभवात् । 'श्रुतोपनिषत्कगत्याभिधानाच्च' (ब्र.सू.1-2-17) 'मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाच्च' (ब्र.सू.1-3-2) 'संपद्याविर्भावः' (ब्र.सू.4-4-1) इत्यादिसूत्राणामावश्यकत्वे, तदुपरि प्रश्नप्रतिवचनयोरप्यनिवार्यत्वात्तदृशसूत्राणां प्रवृत्तिः । अयि भोः! मा स्तां प्रश्नप्रतिवचने । 'स्वमपीतः' 'स्वेन रूपेण' इत्यादौ 'स्व'शब्दः किं आत्मपरः, उत आत्मीयपरः । पदार्थः प्रोच्यताम् ।

कं वा बिबन्धयिषसि जागरुकस्सदा त्वहम् । यदीच्छेत्प्रभुरस्माकमुत्तरं दास्यति स्वयम् ॥

भूतात्मादिप्रभेदेन ह्यात्मनः पञ्चधा स्थितिः । तथैव 'पुरुषे त्वाविस्तरामात्मे'ति च श्रुतिः ॥

द्वयमेतत्तु पर्याप्तं समस्यानां निवारणे । आभ्यां च प्रत्यगर्थस्य परमात्मान्तिमो मतः ॥

इति श्रीभाष्यवाक्यं च योज्यतां यदि वेष्यते । सर्वमेतत्समायोज्य गाढं तीव्रं च चिन्त्यताम् ॥

चिन्तनायाः प्रकारश्च स्पष्टमेव प्रदर्शयते । अर्थप्रत्ययशब्दानां ज्ञेयो वैज्ञानिकः क्रमः ॥

अर्थानुगुणा बुद्धिः शब्दो बुद्ध्यनुगस्तथा । एषां दृष्टः पृथग्भावः सर्वेषामात्मसाक्षिकः ॥

सांकर्यदिव चैतेषां विचारा बहुधाऽभवन् । एवं वैज्ञानिकीं चिन्तां कुर्याच्चेदात्मसाक्षिकम् ॥

बहवो मतिभेदा हि विलीयेरन् क्रमात्स्वयम् । अत्रैकं वचनं ज्ञेयमाचार्यस्यास्य सारवत् ॥

'परशशतपरिक्षोदात्परस्तादपि वादिभिः । उपलंभते स्थेयं तदादवेव गृह्यताम् ॥'

इतोऽपि यदि बोद्धव्यम्, यद्यार्तिस्सहजा तव । सङ्केतं सर्वमुत्सृज्य साधवोऽनिष्टां द्रुतम् ॥

'यस्य देवे परा भक्तिः यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थः प्रकाशन्ते महात्मनः' ॥

यावत् बुद्धिः प्रसरति यावच्छब्दः प्रवर्तते । तावदेव विचारःस्यात्तत ऊर्ध्वं तपो भवेत् ॥

चिन्तनीयोऽध्यात्मवादस्त्वधिदैवाद्विलक्षणः । क्रमशः स्पष्टमेवैतत् भविष्यति निरीक्षयताम् ॥ ६१ ॥

मुक्तौ ज्ञानविकासशक्तिन्ततः । मुक्तस्य देहोऽस्ति, न वा? श्रुतिद्वैविध्यात् संशये, तदनूद्य समाधत्ते-मुक्तावित्यादि । मुक्तौ=मुक्तिकाले देहाद्यभावे=देहादीनाम् असत्त्वे, आदिपदेनेन्द्रियादिसंग्रहः । जक्षदादिप्रवादः=‘जक्षन् क्रीडन्’ (छाँ.8-12-3) इत्यादिव्यवहारः मुकुलितविषयः=उपसंहृतविषयः=